

ETNOMADANIY O'ZIGA XOSLIK VA MADANIY TRANSFORMATSIYA NAZARIYALARI (QORAQALPOQ AN'ANAVIY LIBOSLARI MISOLIDA)

Ismailova Ayjamal Jalgasovna

Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23540900>

Annotatsiya. Maqolada etnomadaniy o'ziga xoslik va madaniy transformatsiya nazariyalarining asosiy qoidalari qoraqalpoq an'anaviy liboslari misolida tahlil qilinadi. Libos xalqning moddiy madaniyati va ramziy tizimini birlashtiruvchi hodisa sifatida ko'rib chiqiladi.

Ko'p qatlamli etnik tarkib, qo'shni xalqlar bilan aloqalar va xo'jalik yo'nalishi qoraqalpoq kiyim-kechagining shakllanishi va o'zgarishiga qanday ta'sir ko'rsatgani yoritiladi.

Maqola xulosasiga ko'ra, libosdagi o'zgarishlar etnik o'ziga xoslikning yo'qolishi emas, balki madaniyatning moslashuv va yangilanish jarayonidir.

Kalit so'zlar: etnomadaniy o'ziga xoslik, madaniy transformatsiya, an'ana, qoraqalpoqlar, milliy libos, saukele, kiymeshek, ornament.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ТЕОРИИ КУЛЬТУРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ТРАДИЦИОННОЙ ОДЕЖДЫ КАРАКАЛПАКОВ)

Аннотация. В статье на примере традиционной одежды каракалпаков анализируются основные положения теорий этнокультурной идентичности и культурной трансформации. Одежда рассматривается как явление, объединяющее материальную культуру и символическую систему народа. Показано, как многослойный этнический состав, контакты с соседними народами и хозяйственная ориентация повлияли на формирование и изменение каракалпакского костюма. Согласно выводу статьи, изменения в одежде означают не утрату этнической идентичности, а процесс адаптации и обновления культуры.

Ключевые слова: этнокультурная идентичность, культурная трансформация, традиция, каракалпаки, национальная одежда, саукеле, киймешек, орнамент.

ETHNOCULTURAL IDENTITY AND THEORIES OF CULTURAL TRANSFORMATION (THE CASE OF TRADITIONAL KARAKALPAK CLOTHING)

Abstract. The article analyses the main principles of the theories of ethnocultural identity and cultural transformation, using traditional Karakalpak clothing as an example. Clothing is treated as a phenomenon that unites a people's material culture and its symbolic system. The article shows how a multilayered ethnic composition, contacts with neighbouring peoples and economic orientation shaped and changed Karakalpak dress. It concludes that changes in clothing reflect not the loss of ethnic identity but a process of adaptation and renewal of culture.

Keywords: ethnocultural identity, cultural transformation, tradition, Karakalpaks, national clothing, saukele, kiymeshek, ornament.

Global aloqalar kuchaygan hozirgi davrda xalqlarning madaniy o'zligini saqlash va uni zamon bilan uyg'unlashtirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Madaniyatshunoslik o'quv adabiyotida ta'kidlanishicha, o'z milliy madaniyatidan mahrum bo'lgan kishi har qanday madaniyatga befarq bo'lib qoladi, shuning uchun merosning uzluksiz va an'anaviy yangilanish jarayonini ta'minlash muhim [3]. Etnik madaniyatning eng ko'zga ko'rinadigan ko'rsatkichlaridan biri an'anaviy libos bo'lib, u qoraqalpoq xalqi misolida ayniqsa boy ma'lumot beradi.

Maqolaning maqsadi etnomadaniy o'ziga xoslik va madaniy transformatsiya tushunchalarining nazariy asoslarini ochib berish hamda ularni qoraqalpoq an'anaviy liboslarining tarixiy qatlamlari va o'zgarish yo'llari bilan bog'lab tahlil qilishdir. Tadqiqot uchun A.S.Morozovaning qoraqalpoqlar uy-ro'zg'or madaniyatiga bag'ishlangan ishi, B.Esbo'g'anovaning qoraqalpoq ornamental san'ati haqidagi maqolasi va madaniyatshunoslik fanining nazariy darsligi asos qilib olindi.

Madaniyatshunoslikda «madaniyat» atamasiga juda ko'p ta'rif berilgan. Amerikalik olimlar A.Kreber va K.Klakxon 1952 yilda 164 ta ta'rifni sanagan bo'lsa, keyingi adabiyotlarda ularning soni 400 dan oshgani qayd etiladi. Madaniyat insonlarning ijodiy faoliyati bilan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmui bo'lishi bilan birga jamiyat taraqqiyoti darajasini ham ifodalaydi. Moddiy va ma'naviy madaniyat bir-biri bilan o'zaro aloqada rivojlanadi: moddiy madaniyat har doim ma'lum ma'naviy madaniyatning timsoli, ma'naviy madaniyat esa biror narsa, belgi yoki ramzda moddiylashadi. Libos aynan shunday hodisadir: u kiyim sifatida moddiy ehtiyojni qondiradi, shu bilan birga jins, yosh, oilaviy holat va ijtimoiy mavqe haqida ma'lumot beruvchi belgi vazifasini bajaradi.

Darslikda madaniyatning bir necha vazifasi ajratiladi. Ulardan biri belgilash (signifikativ) vazifasi bo'lib, u mazmun, ma'no va belgilar tizimini yaratadi. Boshqasi me'yoriy vazifa bo'lib, kishilar xulqini tartibga soladi. Shaxs darajasida esa sotsializatsiya va inkulturatsiya, ya'ni avvalo o'z xalqining, keyin umuminsoniy madaniy merosni o'zlashtirish jarayoni muhim. An'anaviy libos bu vazifalarning deyarli barchasini o'zida jamlaydi: kimning qaysi kiyimni qachon kiyishi urf-odat bilan belgilanadi va yosh avlod bu qoidalarni o'sib borar ekan o'zlashtiradi.

Etnomadaniy o'ziga xoslik deganda biror xalqning boshqalardan ajralib turuvchi, tarixan shakllangan madaniy belgilar majmui va xalqning o'zini shu madaniyatga mansub deb anglashi tushuniladi. Darslikdagi qadriyatlar tasnifiga ko'ra, milliy qadriyatlar millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlari va moddiy hamda ma'naviy boyliklarini qamrab oladi. Mentalitet tushunchasi ham bu o'rinda muhim: u muayyan madaniyatga mansub kishilarda shakllangan «aqliy vositalar yig'indisi»ni bildiradi.

Yu.M.Lotmanning fikri darslikda keltiriladi: madaniyat bir vaqtda ham barqarorlik, ham dinamizm xususiyatini namoyon qilishi kerak, o'z-o'zini takomillashtirib borish uning qonunidir.

Madaniyat shuningdek jamiyat «xotirasi» sifatida ta'riflanadi. Demak, an'ana qotib qolgan narsa emas: u saqlanish va yangilanish o'rtasidagi doimiy muvozanatdir. Madaniy transformatsiya shu muvozanat siljishi, ya'ni yangi unsurlarning o'zlashtirilishi, eskilarining ma'nosi yoki vazifasi o'zgarishi yoki chiqib ketishi jarayonini ifodalaydi. Darslikda yana bir muhim fikr bor: inersiya tufayli moddiy boyliklarni qisqa vaqtda o'zgartirish mumkin bo'lsa-da, ma'naviy qadriyatlardan tezda voz kechib bo'lmaydi. Bu libos misolida ham ko'rinadi, chunki kiyim shakli o'zgarsa ham, uning ramziy ma'nosi va ba'zi unsurlari uzoq saqlanadi.

A.S.Morozova qoraqalpoqlarning XX asr boshidagi libosini shimoliy Xorazm turiga mansub deb ta'riflaydi. Bunday kiyimni Xorazm vohasining shimoliy tumanlarida yashagan o'zbeklar, qoraqalpoqlar va ayrim turkman guruhlar kiygan. Muallifga ko'ra, bu o'xshashlik xalqlarning o'zaro kuchli ta'siri va ba'zi hollarda etnik yaqinligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, libosda turli madaniy an'analarning izlari saqlangan. Bu qatlamlarni quyidagicha ajratish mumkin.

Morozova fikricha, eng qadimgi qatlam saklar madaniyatiga borib taqaladi. Bunga ayollarning qizil bezakli oq, old tomoni ochiladigan kiyimi, tanaga yopishib turuvchi kamzul (beshbent), ayollarning «lyachek» bosh kiyimi, qizlar do'ppisi «takya» va osma bezakli erkaklar

kamarlari kiradi. Ayrim qadimiy turlar oilaviy yodgorlik sifatida saqlangan: nagraudnikli kiymeshek, to'y libosi saukele, erkaklarning namatdan tikilgan «bork» qalpog'i. Bork tipidagi baland namat qalpoqlar skiflar va saklarga xos bo'lgan, kiymeshekka o'xshash kiyim Samarqand qazilmalaridan topilgan, kushonlar davriga oid terrakota haykalchalarda ko'rinadi. Saukele turidagi dubulg'asimon bosh kiyimlar esa qadimgi Urartu, skiflar va xorazmliklarda ham bo'lgani qayd etilgan. Kiymeshekning eng qadimiy shakli aynan qoraqalpoqlarda saqlangani alohida ta'kidlanadi.

Ayollar libosida sardolik va marjonning keng ishlatilishi, toshlarni o'rnatish texnikasi, burun sirg'asi, qora va qizil ranglarning yoqtirilgan uyg'unligi, ko'krak va manjetdagi chiziqli kashta hamda xochsimon naqsh shu qatlamga kiritiladi. Ular madaniy aloqalar orqali Xorazm va Kavkaz yo'nalishlarida singib kelgan deb baholanadi. Esbo'g'anova qayd etgan ornament nomlari ham bu tizimning ramziy boyligini ko'rsatadi: «muyiz» (shox) naqshi turli ko'rinishlarda uchraydi, shuningdek «sirg'a» (sirg'a), «tumor» (tumor), «tarak» (taruq) kabi nomlar buyum va bezak bilan bog'liq. Muallif ornamental san'at xalq tarixi va madaniyatining qimmatli manbai ekanini ta'kidlaydi, garchi uning materiali asosan yurt bezaklariga tegishli bo'lsa-da.

Morozova bu qatlamning libosdagi izlari juda kam deb hisoblaydi: qalin tagli etiklar, erkaklar va qizlarning «qalpoq»i, issiq erkak bosh kiyimlari («soppas», «kulakshin») shu qatlamga kiradi.

Eng sezilarli o'zgarishlar o'troq dehqon aholi bilan aloqa natijasida yuz bergan. Erkaklar va ayollar o'rta osiyocho «chapan» kiyi boshlagan, «jegde» eski kiymeshekning o'rnini olgan, saukele kundalik bosh kiyimdan to'y bosh kiyimiga aylangan, uning o'rniga orqaga uzun uchi («alaka») tushib turuvchi dumaloq salla kiyilgan. Erkaklar kiyimi ayniqsa tez o'zgargan: XVIII asrdan boshlab manbalarda qoraqalpoq va o'zbek erkaklari kiyimi bir xil ekani qayd etiladi.

Baland namat bork yo'qolib, kundalik bosh kiyim sifatida qora mo'ynali «kurash» qalpog'i keng tarqalgan.

Yuqoridagi ma'lumotlar madaniy transformatsiyaning bir necha qonuniyatini ko'rsatadi.

Birinchidan, transformatsiya vazifa o'zgarishi shaklida kechadi. Saukele qadimda kundalik bosh kiyim bo'lgan, keyinchalik to'y marosimiga xos belgiga aylangan. Kiyim yo'qolmagan, uning ramziy ahamiyati kuchaygan, ya'ni kundalik buyumdan marosim belgisiga o'tgan. Madaniyatshunoslikdagi «belgilash» va «me'yoriy» vazifalar nuqtayi nazaridan buni libosning ramziy yuklamasi oshishi deb izohlash mumkin.

Ikkinchidan, o'zlashtirish nom bilan birga keladi. Morozova umumiy xulosasida yangi xo'jalik unsurlari va buyumlar ularni yaratgan xalqlarning nomlari bilan birga qabul qilinganini ta'kidlaydi. «Chapan», «jegde» kabi nomlar shunga misol bo'la oladi. Biroq ba'zi nomlar saqlanib qolgan: masalan, qoraqalpoqlarning «kurash» atamasi boshqa o'rta osiyolik turkiy xalqlarda uchramaydi, shimoliy Kavkaz xalqlari haqidagi adabiyotda esa «qora-kurashi» laqabi tilga olinadi. Muallif bundan qora mo'ynali qalpoq qoraqalpoqlarga Xorazmdan olinmagan, balki ularga Kaspiybo'yi dashtlarida yashagan davrdan ma'lum bo'lgan degan taxmin qiladi. Bu holda nom ham o'ziga xoslik belgisiga aylanadi.

Uchinchidan, o'zgarish hududiy va ijtimoiy jihatdan notekis. Morozova xo'jalik va maishiy komplekslarni ajratadi. Shimoliy tumanlarda eski an'analar uzoq saqlangan, o'zbeklar bilan yaqin aloqada yashagan janubiy tumanlarda (qoraqalpoqlar u yerda aholining 6,9 foizdan 13 foizigacha qismini tashkil etgan) milliy kiyimning o'ziga xos belgilari ko'p yo'qolgan.

Shaharlarda esa kiyim umumiy shahar uslubi bilan milliy kostyum unsurlarining aralashmasiga aylangan.

1920-yillarda shahar uslubidagi ko'ylaklar, mashina tikuvi va rangli kant eski kashtaning o'rnini asta-sekin egallay boshlagan. Libos ijtimoiy tabaqalanishni ham aks ettirgan: shimoliy tumanlarda kundalik kiyim boy va kambag'alda deyarli farq qilmagan, ammo boy oilalarning bayram kiyimi, ayniqsa ayollarniki, mulkiy tengsizlikni yaqqol ko'rsatgan.

To'rtinchidan, madaniy o'zgarish etnik tarkib o'zgarishi bilan bog'liq emas. Morozova ta'kidlashicha, so'nggi uch yuz yilda xo'jalik va maishiy hayotda yuz bergan katta o'zgarishlar etnik tarkib o'zgarganidan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy omillar, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlar rivoji va rivojlangan dehqonchilik hamda shahar madaniyatiga ega qo'shnilardan xo'jalik-madaniy ko'nikmalarni o'zlashtirishdan kelib chiqqan. Shuningdek, muallif madaniyatdagi turli an'analarning mavjudligi har doim turli etnik guruhlar qoldig'i degani emasligini, ko'p maishiy belgilar uzoq muddatli madaniy ta'sir natijasida o'zlashtirilishini eslatadi. Bu fikr nazariy jihatdan muhim: libosdagi har bir unsum bevosita etnogenez dalili deb talqin qilish o'rniga, uni aloqa va moslashuv jarayoni sifatida ham ko'rish lozim.

Beshinchidan, o'ziga xoslik ko'p qatlamli tuzilma sifatida saqlanadi. Qoraqalpoq libosida sak, old osiyolik, turkiy-mo'g'ul va xorazmlik dehqon qatlamlari yonma-yon yashaydi. Muallif madaniyatdagi bu xilma-xillik xalq etnik tarkibining murakkabligini ham tasdiqlashini ta'kidlaydi. Darslikdagi tushunchalar bilan aytganda, o'ziga xoslik «sof» bir manbadan emas, tarixan to'plangan qatlamlarning o'ziga xos uyg'unligidan iborat.

Qoraqalpoq an'anaviy liboslari misolida etnomadaniy o'ziga xoslik va madaniy transformatsiya o'zaro zid emas, balki bir jarayonning ikki tomoni ekani ko'rinadi. Libos bir tomondan sak davriga borib taqaluvchi qadimiy shakllarni (kiymeshek, saukele, bork) saqlagan, ikkinchi tomondan dehqon qo'shnilar ta'sirida o'zgargan: ayrim kiyimlar o'rnini yangilari egallagan, ayrimlari marosim belgisiga aylangan.

O'zgarishlarning asosiy sabablari xo'jalik yo'nalishi, aloqalar va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bo'lgan, ularning tezligi esa hududga va ijtimoiy qatlamga qarab farqlangan.

Madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan an'ana saqlanish bilan yangilanish muvozanatidir, shuning uchun milliy libos merosini o'rganish va saqlashda uning shakli bilan birga ramziy ma'nosi va tarixiy qatlamlarini ham hisobga olish zarur.

Adabiyotlar

1. Esbo'g'anova B. Qoraqalpoqlar ornamental san'ati tarixidan (Из истории орнаментального искусства каракалпаков). Nukus davlat pedagogika instituti.
2. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (К вопросу этногенеза): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ташкент: Институт истории и археологии АН УзССР, 1955.
3. Hudoyqulov Y.A. Madaniyatshunoslik fanidan o'quv-uslubiy majmua. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2015.